

УДК 911.3

Мальчикова Д.С.

Сільська місцевість: сутність, терміни, поняття

Постановка проблеми. Вітчизняна і світова практика регіонального управління, наявні зрушення у політиці регіонального розвитку переконливо засвідчують тенденцію оборнення світової спільноти «обличчям» до сільської місцевості – територій з межами урбанізованих ареалів, які, незважаючи на

значно нижчий рівень інтенсивності суспільної діяльності, характеризуються унікальною культурою, економічним і соціальним ладом, надзвичайним розмаїттям проявів життєдіяльності та різноманітністю ландшафту.

В Україні, де прогресивний розвиток суспільства і української державності аксіоматично ставиться у паралель з відродженням і розвитком села, питання функціонування сільської місцевості, специфіки сільських територій, життєдіяльності сільського населення були і залишаються актуальними.

У сучасній науковій, науково-популярній, періодичній літературі, мас-медіа зустрічаємо широке використання понять і термінів «сільські регіони», «сільські території», «сільська місцевість», «село» тощо. З побутової точки зору така поліконцептність є цілком прийнятною, але у світлі вирішення конкретної наукової проблеми необхідним є, на нашу думку, узгодження основних понять і термінів в межах обраного понятійно-концептуального поля дослідження.

Аналіз основних досліджень і публікацій. В сучасній суспільно-географічній, агроекономічній науці зустрічаємо численні приклади використання понять «село», «сільський сектор», «сільські території», «сільська місцевість», які розглядаються з різних точок зору, концептуальних підходів, під час різних галузевих та регіональних досліджень тощо. Масштабні дослідження з питань розвитку села, виконані у 1970-80-ті роки, забезпечили введення у науку, поряд із категоріями село та сільська місцевість, і таких, як сільський сектор, сільська сфера економіки, сільське життєве середовище тощо. Дослідження різних аспектів формування і розвитку сільських місцевостей широко представлені в наукових працях А.І. Алексєєва, В.Ю. Беленького, Т.А. Гринюк, А.І. Доценка, В.В. Загороднього, Н.В. Зубаревич, С.О. Ковальова, Д.Ф. Крисанова, М.Л. Сажнева, Р.В. Моськіна, О.І. Павлова, М.Д. Пістуна, Ю.І. Пітюренка, І.В. Прокопи, М.І. Фашевського, Г.С. Фтомова, О.І. Хомри, Л.О. Шепотько та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних вчених. Разом з тим, наявні певні дискусійні моменти сучасної понятійно-термінологічної бази досліджень сільської місцевості, зокрема щодо доцільності використання поняття «сільські території», «сільська місцевість», «сільський сектор» тощо. Тому обґрунтованим вважається положення, що систематизація наявних концептів у цій сфері дослідження, їх уточнення і подальша розробка є одним з актуальних напрямів дослідження суспільних географів.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження стало визначення суспільно-географічної сутності поняття «сільська місцевість» і виявлення його термінологічного потенціалу на основі узагальнення термінів і понять, що зустрічаються у понятійно-концептуальному полі дослідження сільської місцевості. Для досягнення поставленої мети вирішувались такі завдання:

- проаналізувати наявні визначення і сутність поняття «сільська місцевість» та суміжні з ним суспільно-географічні терміни і поняття;
- обґрунтувати доцільність використання поняття «сільська місцевість» у наукових дослідженнях суспільно-географічного напрямку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведений аналіз наукових, науково-популярних, електронних джерел дає право стверджувати, що поняття «село», «сільський сектор», «сільські території», «сільська місцевість» залежно від мети і об'єкту досліджень можуть розглядатись як у широкому, так і вузькому розумінні. В першому випадку, вони значною мірою збігаються, у другому – не тотожні.

У найбільш загальноживаному варіанті у «радянській» географії під сільською місцевістю розуміли всю населену територію країн та регіонів, що знаходиться поза межами міських поселень, з її природними та перетвореними людиною (антропогенними) ландшафтами, населенням та населеними пунктами [5, с. 273]. Зауважимо, що аналогічне визначення цього поняття наводиться і в сучасному російському виданні «Народонаселення. Енциклопедичний словник» [10, с. 424], в якому лише конкретизується, що населені пункти, що включаються до сільської місцевості, належать до категорії сільських.

У вузькому розумінні село – це тип поселення, жителі якого зайняті переважно у сільському господарстві, а сільська місцевість – територія, що знаходиться під юрисдикцією сільських Рад народних депутатів.

Разом з тим відзначимо, що у вітчизняній географічній науці це поняття ще не знайшло гідного місця, і у сучасній українській довідковій та загальнотеоретичній літературі знаходимо, як правило, лише визначення понять, що відображають лише покомпонентні складові сільської місцевості: сільське населення, сільське господарство, сільське поселення, сільськогосподарський район (за виробничою ознакою), сільськогосподарський ландшафт тощо.

Натомість, у вітчизняних і зарубіжних джерелах [2, 3, 11-14 і т.д.] все більше використовують термін «сільські території», який семантично, за наявними визначеннями дуже подібний до поняття «сільська місцевість».

В документах Організації з економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) сільська місцевість чи сільський регіон визначається як сукупність людей, території та інших ресурсів суспільного ландшафту і малих населених пунктів за межами безпосередньої сфери економічної діяльності великих міських центрів [11, с.70]. Густота населення в межах таких територій складає до 150 осіб/км² (за визначенням Євросоюзу до 100 150 осіб/км²). Разом з тим, Постійна конференція місцевих і регіональних влад Європи при Раді Європи використовує термін «сільська місцевість» (Рекомендація 107 (2002) «Про проблеми сільської місцевості в Європі»). Номенклатура територіальних одиниць згідно статистичної класифікації територіальних одиниць, яка розроблялась з метою забезпечення збору та розповсюдження зіставних регіональних статистичних даних в межах Європейського Союзу, містить таксони, що мають назву NUTS (від Nomenclature of Territorial Units for Statistics) [20]. Згідно наведених ознак з 5 типів районів NUTS (level 1-5) NUTS level 4 та 5 є переважно сільськими територіями.

Американське Бюро Перепису (U.S. Census Bureau) [19] класифікує всю американську землю на сільську або міську. Бюро Перепису визначає позначає терміном "сільський" ("rural") всю територію, населення, і населені пункти, розташовані поза міськими областями. Зазначимо, що таке визначення, хоча і спрощене, фактично збігається з визначенням сільської місцевості у радянській географічній літературі.

Взагалі, сільські території в США складаються з незаселених територій і територій з популяційними концентраціями (поселеннями з певною чисельністю населення) менше ніж 2500 осіб. Американське сільське населення згідно такого розмежування в 2000 р. складало 59 млн. (21%). Міські території складаються з населення й територій, які представлені урбанізованими областями (UA) або міськими групами (UC). Урбанізовані області складаються з міського ядра кількістю 50000 або більше осіб з густотою населення 1000 осіб на квадратну милю й територіально пов'язаною областю із густотою населення принаймні

500 осіб на квадратну милю. В 2000 році 68% американців проживали в 452 урбанізованих областях. УС відповідають тим же самим критеріям, але мають поселення людністю 2500-49999. В 2000 р. 11% американського населення жили в 3158 міських групах.

З позицій управління й фінансування Відділ керування й бюджету (Office of Management and Budget) визначає округи як столичні, міські (Metropolitan, metro) або нестоличні, сільські (Nonmetro). Міські округи (в 2003 р.) були визначені як центральні округи з однієї або більше урбанізованою областю, а також округи, які в економічному й соціальному відношенні об'єднані із центральними округами за допомогою щоденних трудових зв'язків. Сільські округи, які розташовуються поза межами столичних областей, підрозділені на два типи: округи Micropolitan зосереджені в межах міських груп із чисельністю населення 10 000 або більше людей, всі інші нестоличні округи позначені як "неосновні" округи. Більшість столичних або нестоличних округів містить комбінацію міських і сільських поселень.

Акцентуємо, що в Україні термінологічно-понятійної єдності щодо позначення сільських територій (або сільської місцевості) не зустрічаємо і у законодавчих актах: маємо Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» №1807-IV від 17.06.2004 р., де у переліку понять і термінів сільська місцевість визначена як території, що знаходяться за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови, Указ Президента «Про державну підтримку підготовки фахівців для сільської місцевості» № 262/99 від 19.03.1999 р., Постанову Кабінету Міністрів України «Про переселення сімей у сільську місцевість та організований набір робітників» від 11 жовтня 1991 року № 253, Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р. №1158 (в якій зустрічаємо рівнозначне використання термінів сільська місцевість і сільські території) і т.д. При Міністерстві аграрної політики України діє департамент розвитку сільських територій, до компетенції якого віднесено [13]:

- соціальний розвиток села;
- зайнятість сільського населення;
- розвиток особистих селянських і фермерських господарств, кооперації і підприємництва;
- виконання завдань і заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року;
- засідання модульних груп постійної робочої групи з питань сільського господарства Ради інвесторів при Кабінеті Міністрів України;
- земельні і майнові відносини.

Сучасний український дослідник Павлов О. І. визначає сутність і складники «сільських територій» перш за все як об'єкту управління і пропонує визначення поняття «сільської території» як гетерогенного, поліфункціонального утворення з населенням як системоутворювальним елементом [14, с. 17]. З точки зору його поглядів сільські території об'єднують природні, виробничо-господарські, соціальні, політичні складники, що перебувають під управлінським та регулятивним впливом територіальних громад, органів місцевого самоврядування, органів державної влади, бізнесу та громадськості.

В роботі Сажнева М. Л. [16], присвяченій функціональному взаєморозвитку

сільських та міських місцевостей Мелітопольського суспільно-географічного регіону, міські та сільські місцевості визначають як історично сформовані природно-соціо-економічні територіальні спільності, що набули розвитку в межах певної території, характеризуються специфічною функціональною структурою, виконують загальні та специфічні функції в розвитку суспільства та перебувають в постійному взаєморозвитку.

Більш повно сутність поняття «сільська місцевість» відображає таке визначення [6, с. 5]: сільська місцевість – це історично сформована в єдності з містами природно-соціо-економічна територіальна спільність, що отримала розвиток поза межами міських населених пунктів, характеризується специфічною компонентною, функціональною та функціонально-територіальною структурою і виконує загальні та специфічні функції у розвитку суспільства.

Ковальов С.О. відносить до сільської місцевості всю населену територію країни, району, області, що знаходиться поза межами міст з її природними умовами та ресурсами, сільське населення та матеріалізовані наслідки попередньої праці людей (різноманітні основні фонди) на цій території межами міських поселень та все населення і основні фонди, що знаходяться на цій території [8].

Російські дослідники Моськін Р.В., Крючков В.Г. [9] під сільською місцевістю розуміють територіальну систему, що функціонує на основі сполучення, взаємопроникнення й взаємодії природної, соціальної й економічної підсистем (систем другого порядку), що характеризується специфічними ландшафтами, інфраструктурою, особливостями виробництва, використання ресурсів і способом життя населення. У їх дослідженні сільська місцевість Центральної Росії характеризується як цілісна система з властивостями емерджентності, стабільності й динамізму. Ці властивості Моськін Р. В. розкриває за допомогою аналізу територіальної організації системи сільської місцевості, оскільки остання дозволяє проаналізувати не тільки розміщення, але й характер взаємодії утворюючу систему елементів.

В.М. Баутін, В.В. Козлов (Російський державний аграрний університет ім. К.А.Тимирязева, центр стійкого розвитку сільських територій) кваліфікують сільську територію як земний простір за межами урбанізованих територій, населений людьми, що характеризується спільністю яких-небудь ознак (природних, історичних, тощо) [3].

Вітчизняний економіст-аграрій Л.О. Шепотько наголошує на необхідності використання поняття «сільський сектор» тому, що це поняття є більш широким, ніж «сільська місцевість», оскільки в агропромислових містах і селищах міського типу розташована переважна частина переробної промисловості, об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури, що обслуговують село. «Розширюючи» сільський сектор за рахунок включення в нього агропромислової сфери «несільської місцевості», необхідно застерегти від ототожнення сільського сектора з аграрним. Поняття сільського сектора значно ширше від аграрного, хоча останній і є серцевиною, головною складовою сільського сектора, що історично пов'язане з веденням землеробства, а пізніше - сільського господарства [18, с. 9].

Сучасний економіст Орлатий М.К. дає визначення спорідненого певною мірою з поняттям «сільська місцевість» (однак не тотожного) поняття «сільська поселенська мережа», яку визначає як сукупність матеріальних об'єктів та населення, що в них проживає, яка має певні історичні традиції, обряди, звички

тощо [12, с. 8].

В.Р. Беленький [4] вводить до суспільно-географічного обігу поняття категорію «сільське життєве середовище», яке він вважає за доцільне розглядати у таких трьох аспектах:

- 1) через його функціональне призначення у відтворювальному процесі;
- 2) як певний зріз соціально-економічного потенціалу села;
- 3) як сукупність сфер життєдіяльності населення.

При цьому варто зауважити, що сільське життєве середовище постає глобальною просторовою базою відтворення не лише сільського населення, але й усього суспільства, нації.

Вітчизняний економіст Прокопа І.В. досліджуючи сільське життєве середовище [15, с. 32-33] дійшов висновку, що його слід розглядати як сукупність трьох складових: природної, речово-організаційної та людської, основними функціями діяльності якої є забезпечення усього спектру умов життя і праці людей в окремих поселеннях (у вузькому розумінні) та просторової бази відтворення суспільства (у широкому розумінні).

Підсумовуючи такий невеликий екскурс у понятійно-термінологічне поле дослідження сільської місцевості відзначимо, що наявність численних понять і термінів є свідченням, перш за все, поліфункціональності та полізначимості сільської місцевості як суспільного феномену, а по-друге, відсутністю оформленого наукового напрямку в українській суспільно-географічній науці, присвяченого географії сільської місцевості.

Як зрозуміло з матеріалу статті, автор віддає перевагу використанню терміну «сільська місцевість». Суспільно-географічне обґрунтування цього вибору таке:

1. Для розмежування відмінностей між поняттями «територія» і «місцевість» доцільно зазначити, що під місцевістю у загальноживаному варіанті розуміють частину території, що характеризується спільністю яких-небудь ознак (природних, історичних і т.д.). За філософським визначенням М. Бахтіна «Місцевість – слід події, його утворюючої» [7, с. 277]. Натомість територія визначається як частина поверхні земної суші з притаманними їй природними, а також створеними у результаті людської діяльності ресурсами [5, с. 307], а Алаєв Е.Б. характеризує територію як обмежену частину твердої поверхні Землі з притаманними їй природними і антропогенними властивостями і ресурсами [1, с. 50] Тут же він підкреслює, що кваліфікована певним чином територія набуває ознак таксону. Відповідно, можна зробити висновок, що поняття «територія» є більш абстрактним, уніфікованим порівняно з поняттям «місцевості».

Оскільки географія намагається оперувати не абстрактними територіями, а просторами, що мають чіткі класифікаційні та типологічні ознаки (ареал, зона, район, регіон) [1, с. 65], то використання терміну «сільські території» на наш погляд не зовсім доцільно.

2. На побутовому рівні у людей наявне уявлення про місцевість як територію зі специфічним «обличчям», яке сформувалось в результаті тривалої взаємодії природи, населення, господарства в конкретних, специфічних умовах, з певним культурно-господарським типом життєдіяльності тощо. Етимологічний словник російської мови (Фасмер М., 1964) дає найбільш узагальнене визначення «місцевості» як простору на поверхні землі, району – походить від іменника

«місце», від праслов'янської форми, від якої в числі іншого утворились древньоруське *мѣсто* «место, поле, площадь, селение», старослов'янське *мѣсто*, російське «место», українське *місто* і т.д. Отже, такий термін як «місцевість» має давнє слов'янське коріння і ментально відповідає духу українського народу.

3. Зауважимо, що родовим поняттям, від якого пішли всі існуючі нині типи населених пунктів, їх різновиди, є поселення – місце осілого життя людей, що займались землеробством. Із збільшенням чисельності людей щільність розселення зростала, забудовувалась територія між кількома сусідніми поселеннями, внаслідок чого відбувалось територіальне оформлення села як основного елемента сільського розселення. В різні періоди в межах України були відомі відповідно різні типи сільських населених пунктів: село, сільце, ферма, економія, хутір, поділ, слобода, робітниче селище, військове поселення тощо [17].

Кожний з наведених типів населених пунктів відображає певний стан розвитку суспільства, продуктивних сил та виробничих відносин, але визначальною ознакою із суспільно-географічної точки зору залишається те, що населення цих поселень у своїй життєдіяльності і суспільному виробництві використовували «місця» їх осілого життя і праці. Акцентуємо, що провідний сільськогосподарський або лісогосподарський профіль діяльності таких поселень зумовлював охоплення значних за площею місць докладання праці, тому згодом поряд з назвами окремих типів поселені незмінно виникало і синтетичне поняття «сільська місцевість».

Висновки. Отже, з точки зору практики (формулювання у наукових дослідженнях, законотворча діяльність, нормативно-правова документація і т.д.) поки що дозволяється варіативність формулювань, що дає змогу кожному досліднику обирати найбільш прийнятні формулювання. Проведений аналіз наявних визначень і сутнісних ознак поняття «сільська місцевість» та суміжних з ним термінів, понять, концептів дозволяє стверджувати, що це поняття має найбільший термінологічний потенціал щодо опису такого складного, поліфункціонального суспільного феномену як сільська місцевість.

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с. 2. Алексеев А. И. Кризис урбанизации и сельская местность в России / А.И. Алексеев, Н.В. Зубаревич // Миграция и урбанизация в СНГ и Балтии в 1990-е гг. [Под ред. Ж. А. Зайончковской]. – М., 1999. – С. 83-94 3. Баутин В.М. Устойчивое развитие сельских территорий: сущность, термины и понятия / В. М. Баутин, В. В. Козлов // <http://agromagazine.msau.ru> 4. Беленький В. Р. Сельские поселки в единой системе расселения / В. Р. Беленький, Л. А. Кранц. – М.: Знание, 1975. – 64 с. 5. Географический энциклопедический словарь. Понятие и термины. / [Гл. ред. А. Ф. Трешников]– М.: Советская энциклопедия, 1988. – 432 с. 6. Гринюк Т.А. Географія сільської місцевості Київської області: Навчально-методичний посібник / Т. А. Гринюк, В. В. Загородній. – К.: ВДПУ ім. Драгоманова, 1996. - 130с. 7. Дергачев В.А. Геополитический словарь-справочник / В. А. Дергачев. – К.: КНТ, 2009. – 592 с. 8. Ковалев С. А. Избранные труды / С. А. Ковалев. - Смоленск: Ойкумена, 2003. - 438 с. 9. Моськин Р. В. Территориальная организация сельской местности Центральной России: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. геогр. наук : спец. 25.00.24. «экономическая, социальная и политическая география» / Р. В. Моськин. – М., 2006. – 24 с. 10. Народонаселение. Энциклопедический словарь / [Гл. ред. Г. Г. Меликьян]. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. - 640 с. 11. Олійник Я. Б., Соціальний розвиток села і територій сільського типу: Навч. посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: ВГЛ Обрії, 2003. – 128 с. 12. Орлатий М. К. Соціальна сфера села: теорія, методологія та проблеми розвитку / М. К. Горлатий. – К.: Ін-т аграрної економіки УААН, 1997. - 230 с. 13. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики України. – <http://www.minagro.gov.ua> 14. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Монографія / О. І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2006. –

360 с. **15.** Прокопа І. В. Виробнича сфера села і сільське життєве середовище / І. В. Прокопа, Д. О. Мотруніч, Л. О. Шепотько. – К. : Інститут економіки НАН України, 2001.– 119 с. **16.** Сажнев М. Л. Функціональний взаєморозвиток сільських та міських місцевостей Мелітопольського суспільно-географічного регіону (методика та аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / М. Л. Сажнев. – Київ, 2002. – 21 с. **17.** Тарасова Ю. В. Поняття сільської місцевості та її функції як суспільно-географічної категорії / Ю. В. Тарасова // Географія і сучасність : зб. наук. пр. Націон. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К. : вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип.9 – С. 135-143. **18.** Шепотько Л. О. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. Том 1 / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський. – К. : Інститут економіки НАН України, 2000. – 396 с. **19.** Land use, Value, and Management: Measuring Interactions Between Urban Population and Agricultural Production. – <http://www.ers.usda.gov/briefing/Rurality/> **20.** Unity, solidarity, diversity for Europe, its people and its territory: Second report on economic and social cohesion (adopted by the European Commission on 31 January 2001). – http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/.

In article concepts and terms which are used in researches of rural territories are considered. The expediency of use of concept "rural areas" which most full reflects all features of it is proved from the socially-geographical point of view weed a functional public phenomenon.